

На правах рукопису

ГАВРИШ
Степан Богданович

**ОСНОВНІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА**

(проблеми теорії та розвитку кримінального
законодавства України)

Спеціальність: 12.00.08 — кримінальне право та криминологія;
виправно-трудове право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі кримінального права Української державної юридичної академії.

Науковий консультант — академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор **Таций В. Я.**

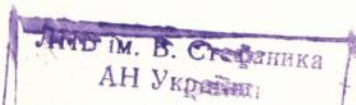
ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ

1. Доктор юридичних наук, професор	Ляпунов Ю. Г.
2. Заслужений працівник вищої школи України, доктор юридичних наук, професор	Матишевський П. С.
3. Член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор	Светлов О. Я.

Провідна організація — Юридичний інститут Одеського державного університету.

Захист відбудеться « **29** » **06** 1994 р. о « **10** » годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.068.25.02 по присудженню наукового ступеня доктора юридичних наук в Українській державній юридичній академії (310024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Української державної юридичної академії.

Автореферат розісланий « **27** » **05** 1994 р.Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради
доктор юридичних наук, професор**Даньшин І. М.**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Екологічна ситуація в Україні характеризується глибокою кризою. Вплив людини на навколишнє природне середовище, у тому числі і злочинним шляхом, досяг масштабів, що ставлять під загрозу основу людського існування — природне середовище життя. Небезпечне порушення рівноваги біосфери України, триваюче руйнування її унікальних ландшафтів і природних резерватів, забруднення повітряного та водного басейнів, землі, лісів, поява в навколишній природі нових агресивних хімічних та біологічних агентів призвели до того, що значну частину її території визнано Верховною Радою України зоною екологічного лиха. Екологічна катастрофа, викликана аварією на Чорнобильській АЕС, суттєво посилрила течію загальної екологічної кризи, довела її до критичних значень. Під її впливом формується нова група захворювань — екологічна патологія. У зв'язку з цим головною стає проблема створення і забезпечення найбільш оптимального режиму екологічної безпеки природних систем і людини, у тому числі і засобами кримінального права. Це витікає з конституційного права громадян України на сприятливе природне середовище і невіддільно від їх природного права на життя та здоров'я, які можуть бути забезпечені лише якістю самої природи.

В діючому КК України відсутня самостійна глава про відповідальність за екологічні злочини. Останні включено у гл. II «Злочини проти державної та колективної власності» (ч.2 і 3 ст.89) (гл. VI «Господарські злочини» (ст.ст. 158-163. I); гл.IX «Злочини проти порядку управління» (ст. 199); гл. X «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я» (ст. ст. 227. 1-228. 2, 228. 5). Вказані норми являють собою системне утворення, поєднані єдиним об'єктом — природним середовищем України. Головною їх функцією є охорона навколишнього природного середовища та екологічної безпеки як умови нормального існування та життєдіяльності людини.

Проблема боротьби із злочинними посяганнями на природне середовище за останній час стала одною з найбільш вагомих і актуальних в теорії та практиці кримінального права. Їй присвячені докторські дисертації Ляпунова Ю.Г. (1974), Повеліциної П.Ф. та Жевлакова Е.М. (1991), значна

кількість кандидатських робіт: Баланьової Н.Г., Богомягкова Ю.С., Булатова Г.Г., Бушуєвої Т.А., Гагарова Н.Н., Глістіна В.К., Жураєва Ю.А., Козир О.М., Крастиньша У.Я., Лісткова А.Н., Литовченка В.Н., Малишевої Н.Р., Навроцького В.А., Пакутіна В.Д., Плотнікової Є.А., Тяжкової Н.М., Хаджієва А., Худайбердієва А., Шимбарьової Н.А., Широкова В.А., ряд монографій, а також відповідні розділи підручників та учбових посібників, статті в юридичній пресі та матеріали теоретичних конференцій.

Роботи названих та інших авторів мають важливе наукове та практичне значення. Висновки та пропозиції, що в них містяться, спрямовані на пошуки шляхів найбільш ефективної охорони природного середовища засобами кримінального права та забезпечення тим самим людини нормальних умов для її життя та здоров'я. В них мають місце спроби розробити систему відповідальності за екологічні злочини і пропонуються шляхи усунення шкоди природі за допомогою кримінального закону. Всі вони в більшій або меншій мірі, поряд з глибоким аналізом теорії та практики боротьби з екологічною злочинністю, демонструють самостійне значення даної групи злочинів, обумовлене насамперед їх об'єктом — навколишнім природним середовищем та специфікою заподіяння йому шкоди. Результатом таких досліджень можна вважати висновки про конструювання в КК України глави, що передбачає відповідальність за злочини, які посягають на оточуюче людину природне середовище, про місце їх розташування в Особливій частині КК, необхідність криміналізації ряду суспільно небезпечних діянь в сфері охорони природи і т.д.

Викладене знайшло своє відображення в проектах КК України та інших країн СНД, в рекомендаціях науково-практичних конференцій, матеріалах комісії Верховної Ради України та ін.

Разом з тим, більшість публікацій носять загальносоціологічний характер, недостатньо пов'язані з сучасним екологічним законодавством, в них слабо врахований зарубіжний досвід, їх автори стоять нерідко на відмінних початкових позиціях, довгий час дискутують з одних і тих же питань, ведуть розробки при відсутності якої-небудь загальної концепції. Наслідком цього є формулювання суперечливих пропозицій та висновків, що ускладнює їх використання в правотворчості і не сприяє однаковому правозастосуванню. Видно, що подальший розвиток кримінального права в цьому

напрямі може бути досягнуто лише на загальній концептуальній основі.

Таким чином, потрібно з урахуванням суспільних змін, на ґрунті досягнень науки кримінального права, з нових позицій уявити об'єкт екологічних злочинів, механізм заподіяння йому шкоди та засоби її з'ясування на практиці, особливості плану психічних процесів у суб'єкта, діючого нерідко в умовах небезпечного екологічного ризику, та ін. Розробка цих та інших питань має своєю ціллю створення загальних ґрунтовних основ учення про кримінальну відповідальність за екологічні злочини, що дозволить виробити єдиний законодавчий підхід при конструюванні відповідної глави в КК України, забезпечить стабільність та однотайність практики застосування закону.

Деякі принципово важливі з названих положень розглядалися в працях Бушуєвої Т.А., Вольфмана Г.І., Глістіна В.К., Грінберга М.С., Дагеля П.С., Жевлакова Е.М., Корчевої З.Г., Ляпунова Ю.Г., Некіпелова П.Т., Пакутіна В.Д., Ребане І., Сташиса В.В., Тація В.Я., Тихого В.П., Тяжкової І.Я. та ін. Проте їх аналіз в силу різних причин проводився неповно, частіше за все попутно, поряд з дослідженням або більш вузьких, або, навпроти, більш загальних проблем. Ряд важливих питань взагалі не обговорювались, а деякі з них до сих пір є дискусійними.

Викладене засвідчує про необхідність створення загальної концепції кримінальної відповідальності за екологічні злочини, основаної, з одного боку, на сучасному рівні кримінально-правової теорії, а з іншого — на специфіці даної групи замахів. Це не тільки дасть можливість створити об'єктивно обумовлену систему екологічних норм в новому КК України, забезпечити теоретичну базу для правотворчої та правозастосувальної діяльності, але й дозволить подолати стереотипи, що склалися, нігілізм в науці та практиці кримінального права стосовно екологічних злочинів, які найчастіше розглядаються як «другорядні» в порівнянні з рештою і такі, що не мають великої суспільної небезпеки. Слід врахувати і ті обставини, що в умовах зменшення загрози ядерної війни на перше місце по своїй актуальності висунулася проблема охорони природи та забезпечення екологічної безпеки, в тому числі і засобами кримінального права. Сказане з настиїнністю викликає необхідність осмислення всього комплексу проблем, пов'язаних з охороною природного середовища України та їх законодавчим регулюванням. Невідкладними залишаються

питання і про шляхи розвитку кримінального права, інтегрування його з екологічним законодавством, прийняття кримінально-правових норм разом з виданням спеціальних природоохоронних законів, як це має місце в більшості розвинених країн. У зв'язку з цим важливим є узагальнення не тільки національного досвіду розвитку кримінального права, але й дореволюційного, а також досвіду зарубіжного законодавця. Потрібно також привести положення кримінального законодавства у відповідність з міжнародно-правовими документами і зобов'язаннями України в галузі охорони природи.

Подібний підхід обумовлений і потребами практики, яка часто дуже суперечливо підходить до оцінки замахів на природне середовище. Відсутність єдиної системи поглядів на охорону природи кримінально-правовими засобами призвела до того, що, з одного боку, кримінальний закон тут застосовується дуже рідко, а з другого — рівень латентної злочинності в цій сфері за численними даними є одним із найвищих.

Викладене, таким чином, свідчить про своєчасність і важливість обраного напряму дослідження та його перспективності для розробки ефективної законодавчої моделі охорони природного середовища України.

Все це і обумовило вибір теми дисертації.

Цілями дослідження є: а) створення оптимальної моделі системи норм КК, направлених на охорону природного середовища в умовах екологічної кризи, розробка принципів та підходів екологізації інших норм КК і дослідження можливостей конструювання в перспективі єдиної системи законів про відповідальність за екологічні правопорушення; б) теоретичний та методологічний аналіз ґрунтовних проблем кримінально-правової охорони природи, з'ясування механізму заподіяння шкоди екологічними злочинами та вироблення стратегії і тактики боротьби з ними засобами кримінального права.

Методологію дослідження визначає ідея нерозривності природи і людства, де охорона довкілля є єдиним і можливим засобом забезпечення пріоритетів у захисті життя та здоров'я людини від небезпечних та шкідливих зовнішніх факторів. Це обумовило і вибір конкретних методів при написанні роботи, започаткованих на системному аналізі проблем. В їх основі лежить комплексний підхід, що базується на одночасному вивченні та порівнянні багатьох факторів, що знаходяться в сфері кримінального права та поза ним. У зв'язку з цим

«міждисциплінарний» метод дослідження проблем боротьби з екологічними злочинами, який визначає зміст дисертації, є найбільш перспективним і ефективним, оскільки він знаходиться в ряді вирішення своєрідного «надзавдання» — пошука гармонії людини і природи з використанням права, в тому числі і кримінального.

В дисертації нарівні з роботами по кримінальному праву використані праці по філософії, соціології та соціальній екології, психології, цивільному праву і загальній теорії права, а також спеціальні дослідження в галузі екології та безпеки як національних, так і зарубіжних авторів. По більшості найважливіших проблем проведено порівнювальний аналіз кримінального законодавства США, Канади, ФРН, Швейцарії, Англії та інших країн. Широко використано діюче екологічне законодавство, в тому числі і зарубіжних країн. В основу роботи покладено також досвід дореволюційного законодавця та твори найбільш відомих криміналістів XVIII-XX сторіч.

Дослідження тісно пов'язане з новими даними загальної теорії права та екології, з сучасними досягненнями багатьох природних наук, що дозволило сформуванню доказову базу для більшості висновків та пропозицій. Емпіричним матеріалом послужили вибіркові узагальнення матеріалів судової практики, результати аналізу друкованої судової практики Верховних Судів України та інших країн СНД, а також соціологічні дані, надруковані у працях вчених, що працюють над проблемами відповідальності за екологічні злочини.

Наукова новація роботи виражається насамперед в тому, що вона є першим на Україні монографічним дослідженням основних кримінально-правових проблем відповідальності за екологічні злочини.

Наукову новизну мають такі положення дисертації:

1. Обґрунтовується висновок, що об'єктом будь-якого злочину є не суспільні відносини, про що частіше всього пишуть в теорії, а визначена об'єктивна правова благоцінність, яка охороняється кримінальним законом. З урахуванням цього доводиться, що екологічні злочини являють собою замах на два родових об'єкти — природне середовище як найважливішу цінність, умову нормальної життєдіяльності людини, які існують у нерозривній єдності утворюючих їх зв'язків і залежностей.

2. Визначаючи природне середовище як родовий об'єкт екологічних злочинів, аргументується, що ним охоплюються три різні за характером і змістом природні системи: 1) приро-

дне середовище України в межах біосфери, яка сформована у вигляді різноманітних екологічних об'єктів; 2) природне середовище України поза межами біосфери на територіях і площах, на які розповсюджується національне законодавство (недра, озоносфера); 3) об'єкти природи як в межах біосфери, так і поза нею, вплив на які регулюється нормами міжнародного права (об'єкти «загальної спадщини людства»). З урахуванням цього і даних спеціальних наук вивчено механізм завдання шкоди природному середовищу, виявлені особливості кваліфікації конкретних злочинів проти нього та визначені основні концептуальні підходи до створення моделі глави «Екологічні злочини» в новому КК України.

3. Обґрунтовується висновок, що *безпосереднім (конкретним) об'єктом* екологічних злочинів являються різноманітні природні об'єкти: земля, ліс, повітря, вода та ін. Розроблена система ознак природного об'єкту, яка оснований на природно-науковому підході, досліджено їх взаємозв'язок з кваліфікацією екологічних злочинів.

4. Вперше в літературі досліджено питання про екологічну безпеку як родовий об'єкт екологічних злочинів в системі національної безпеки України. Аналіз механізму заподіяння йому шкоди дозволив зробити висновок, що родовий об'єкт екологічних злочинів в цьому випадку збігається з безпосереднім і поєднує в собі одночасно безпеку людини як органічної частини природи. У зв'язку з цим обґрунтовано, що екологічно безпека є усунення небезпеки для екосистем та людини.

5. Вивчено питання про екологічну небезпеку як погрозу заподіяння екологічно небезпечної шкоди та її види («планова», «погрожуюча» (віддалена); «уражаюча» (близька або реалізована), а також їх вплив на характер заподіяння шкоди об'єкту. По-новому викладено питання про *джерела екологічної небезпеки*, до яких належать як ті, що народжені людською діяльністю (небезпечні матеріальні об'єкти, «небезпечні станoviща», діяльність людей, сполучена з «ризиком технологій» та ін.), так і природні небезпечні процеси та явища (стихійні сили природи, природні небезпечні речовини та явища). Виявлені їх ознаки і досліджено механізм заподіяння шкоди екологічній безпеці.

6. В кримінальне право вводиться поняття «оптимум безпеки», яке характеризує стійке функціонування біосфери, засноване на екологічному резерві екосистем, і свідчить про відсутність екологічних небезпек, що створюють ризик ура-

ження природних об'єктів та людини, а тим самим і про здійснення злочину. Доказаний зв'язок цього поняття з об'єктом, екологічно небезпечною поведінкою особи та складом злочинних наслідків.

7. Вперше в доктрині досліджена проблема екологічного ризику, який покладено в основу висновків про зміст екологічної безпеки як об'єкту. Сформульовані ступені його прийнятності (ризик, прийнятний повністю, прийнятний частково, неприйнятний зовсім). На основі цього розроблена шкала відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, цивільної та кримінальної) за екологічні правопорушення.

8. Показані особливості екологічно небезпечної дії з урахуванням її спрямованості, характеру діяння на природне середовище, зв'язку з можливими наслідками або тими, що наступили, та її впливом на вирішення питання про відповідальність особи (дії з ефектом негайного настання наслідків, найближчого їх настання та ефектом віддаленого настання шкоди).

9. На основі аналізу механізму заподіяння шкоди внаслідок бездіяльності особи приведені аргументи на захист точки зору про її непричинність, досліджені види бездіяльності при здійсненні екологічних злочинів та виявленні особливості умов відповідальності за неї.

10. Досліджена проблема *бланкетних диспозицій* статей КК, що передбачають відповідальність за екологічні злочини. Зроблено висновок про пріоритетність та об'єктивну обумовленість такого способу конструювання диспозицій при створенні нового КК України. В залежності від характеру «виписаного бланку» виділені та вивчені такі види бланкетних диспозицій, як загальні, спеціалізовані та змішані.

11. Вивчені *екологічні нормативи та стандарти*, що є частиною бланкетних диспозицій. На підставі цього зроблено висновок про необхідність відповідальності не тільки за хімічні, але й за фізичні види забруднення (використання небезпечних видів енергії, випромінювань, інших шкідливих фізичних впливів) або їх комбінацій. Запропоновано новий підхід до криміналізації незаконного поводження з екологічно небезпечними речовинами та відходами.

12. Доводиться, що *наслідками екологічного злочину* є шкідливі зміни в природному середовищі, в людині чи в рівні екологічної безпеки або в створенні погрози такої шкоди. Вивчені їх особливості, способи установлення та впливу на кваліфікацію вчиненого.

13. З нових позицій розв'язана проблема поняття та змісту *екологічної шкоди*, яка визначає наслідки екологічного злочину. Вона охарактеризована ознаками: сукупністю, стохастичністю, направленістю, кумулятивністю. Доводиться, що в її основі лежать різні види збитків: *біологічні* (збитки природному середовищу в вузькому значенні), *особисті* (збитки життю та здоров'ю людини) та *економічні* (збитки матеріальній сфері людей). Найбільш складними в екологічних злочинах є економічні збитки, які складають не тільки прямі збитки (фактичні втрати), але й збитки у вигляді економічних втрат (видатки на відновлення природного середовища) та упущену вигоду (обгрунтовано плануємі доходи та прибутки).

14. Приводяться аргументи, що *загроза екологічної шкоди* поряд з реальним її виявленням, є *самостійним видом екологічних наслідків*. У зв'язку з цим визначаються її межі (початкова та гранична) з використанням моделі «дерева подій». Доводиться, що екологічно небезпечна загроза є наслідок ризику («ризикової діяльності»). Сформульовані та вивчені види екологічно небезпечної загрози («загальна абстрактна загроза», «віддалена абстрактна загроза», «приблизжена абстрактна загроза», «потенціальна загроза», «реальна загроза») та запропоновано новий підхід до кваліфікації екологічних злочинів, поєднаних із створенням небезпеки заподіяння шкоди.

15. Обгрунтовується висновок про можливість *непрямого умислу* в екологічних злочинах з формальним складом, які характеризуються складною сукупною поведінкою суб'єкта і пов'язані з порушенням правил користування природними ресурсами.

16. Доводиться, що обов'язковою ознакою умислу ряду екологічних деліктів є *усвідомлення загальної або спеціальної протиправності вчиненого діяння*.

17. Обгрунтовується, що закріплена в КК формула *необережної вини* не повністю відображає дійсну течію психічних процесів у особи при заподіянні екологічних злочинів. З урахуванням цього зроблена спроба сконструювати принципово новий підхід до поняття *необережності* на основі усвідомлювання та свідомого ігнорування або неусвідомлювання невинного ризику екологічно небезпечної поведінки особи і запропонована їй нова формула. Робиться висновок про необхідність при встановленні злочинної *необережності* використовувати критерій «середньої людини» («середнього професіонала»).

18. Сформульовані поняття *виправданого та невиправданого екологічно небезпечного ризику*. З нових позицій вирішена проблема професійного ризику у сфері екологічної безпеки. З урахуванням цього розроблені проекти норм про відповідальність за екологічні злочини, пов'язані з прийняттям суб'єктом ризикових рішень у сфері екологічної безпеки.

19. Розвиваючи дискусію про *змішану (складну) форму вини* в екологічних деліктах, автор аргументує тезис, що її конструкція, яка розроблена в теорії, є штучною. На основі формули необережності пропонується новий підхід до встановлення суб'єктивної сторони тих екологічних злочинів, які традиційно розглядаються як вчинені із змішаною формою вини.

20. Вивчені особливості кваліфікації екологічних злочинів в залежності від суб'єкта їх вчинення. З нових позицій досліджено питання про спеціально зобов'язану особу (професіонала) як суб'єкта екологічних злочинів. Виділяються види суб'єктів: 1) професіонал-оператор, що управляє системами «людина-машина», «людина-машина-природа», «машина-природа», 2) професіонал, діяльність якого протікає у сфері поводження з небезпечними речовинами та відходами. Показано значення такого поділу для відповідальності суб'єкта. З урахуванням цього пропонуються нові підходи до конструювання норм про відповідальність за екологічні злочини при їх вчиненні спеціальним суб'єктом.

21. Приведені нові аргументи про необхідність встановлення спеціальної осудності (неосудності) професіоналів стосовно випадків заподіяння (допущення) ними екологічно небезпечної шкоди при порогових екологічних ризиках та дії екстремальних факторів.

22. З урахуванням нових даних розглядається питання про юридичну особу як можливий суб'єкт екологічних злочинів та аргументується висновок про неприйнятність в сучасних умовах концепції відповідальності юридичних осіб в КК України.

23. Обґрунтовується необхідність виділення в КК спеціальної глави «Екологічні злочини», запропонована її структура, сформульовані норми, що її створюють. Аргументується доцільність включення окремих норм в Загальну частину нового КК України.

На захист, таким чином, виносяться:

1) *концепція кримінально-правової охорони природного середовища та екологічної безпеки України, започаткована на*

природно-наукових підходах до розуміння об'єкта екологічних злочинів та екологічно небезпечного ризику поведінки особи.

2) модель глави КК України «Екологічні злочини».

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що:

а) в галузі науково-дослідницькій — матеріали дисертації можуть служити основою для подальшої розробки загальних та окремих проблем як кримінальної, так і іншої відповідальності за екологічні правопорушення (наприклад, при створенні Екологічного кодексу України та ін.), при розробці загальної концепції охорони природи в Україні та системи її національної безпеки;

б) у правотворчості — запропонована модель глави КК України «Екологічні злочини», конструкції інших норм як Загальної, так і Особливої частин КК можуть бути використані при підготовці проекту нового КК України;

в) у правозастосувальній діяльності — розроблені рекомендації носять характер практичного коментаря при застосуванні норм КК про екологічні злочини і спрямовані на удосконалення практики використання кримінального закону.

г) в навчальному процесі — матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників по кримінальному та екологічному (природоохоронному) праву, викладанні курсів Загальної та Особливої частин кримінального та екологічного права, в науково-дослідницькій роботі;

д) у правовиховній діяльності — сформульовані пропозиції можуть служити матеріалом у справі створення системи екологічного виховання, підвищення екологічної культури населення, рівня правової культури як робітників правоохоронних і природоохоронних відомств та організацій, так і спеціальних суб'єктів, що обслуговують технологічні системи «людина-природа».

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертації обговорені на республіканських та регіональних міжвузівських науково-практичних конференціях у м. Києві та Харкові, а також викладені в наукових публікаціях автора загальним обсягом понад 40 д.а. Ряд положень дисертації використано при розробці проекту КК України. Направлено доповідні записки в комісії Верховної Ради України, до Верховного Суду України, а також в Раду Національної безпеки

України в як робочі документи при підготовці концепції національної безпеки.

Отримані автором результати використовуються у навчальному процесі Української державної юридичної академії, а також в науково-дослідницькій роботі студентів. По темі дисертації підготовлені методичні посібники по написанню курсових робіт та методичні розробки по підготовці студентів до семінарських занять.

Робота складається із вступу, чотирьох глав, поділених на параграфи, висновку та списку використаної літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У «Вступі» обґрунтовуються актуальність, цілі, предмет та структура дослідження, визначається його методологічна основа, наукова новизна та практична значимість, формулюються положення, що виносяться на захист, вказується на апробацію дослідження.

Гл. I — «Об'єкт екологічних злочинів» присвячена основним проблемам вчення про нього. Відкриває її § 1 — «Теоретичні передумови дослідження», в якому дається аналіз основних напрямів, що є в кримінальному праві, по вивченню об'єкта екологічних злочинів. Автор виходить з того, що існуюча нині концепція об'єкта як сукупільних відносин не відповідає теоретичним уявленням про його суть, практиці розвитку законодавства та потребам охорони найважливіших цінностей суспільства засобами кримінального права. Звертається увага, що в науці кримінального права радянського періоду рядом відомих криміналістів робилися спроби її критики, які не отримали, однак, якого-небудь подальшого розвитку. В роботі на основі аналізу категорії «суспільні відносини», дослідження праць дореволюційних криміналістів та сучасних кримінально-правових теорій, аргументується висновок *про об'єкт злочину як правову благо-цінність*. Доводиться у зв'язку з цим, що сама природа (природне середовище), екологічна безпека, як охороняємі кримінальним законом правові блага, що мають неперехідну цінність для існування людського суспільства, страждають як об'єкти екологічних злочинів, що знаходять відображення і в діючому законодавстві. Саме дані правові блага завжди зазнають на собі злочинний вплив і тому терплять збитки, які можуть бути установлені завдяки їх ціннісним характеристикам.

Викладене дозволило зробити висновок, що *об'єктом екологічних злочинів є блага, що охороняються кримінальним*

правом: сама природа, природні об'єкти, екологічна безпека, як особливо важливі та непереходячі цінності, що належать народові України і потребують захисту від злочинних посягань.

У §2 — «Поняття, зміст та види об'єктів екологічних злочинів» — аргументовано висновок, що особливостями екологічних злочинів є заподіяння шкоди двом родовим об'єктам: власне природному середовищу, його елементам та екологічній безпеці народу України. Розглядаючи природне середовище як родовий об'єкт, автор робить висновок, що ним охоплюються:

а) природне середовище України в межах біосфери,

б) природне середовище України поза межами біосфери на територіях та площах, що знаходяться під охороною національного законодавства;

в) об'єкти природи як в межах біосфери, так і поза нею, вплив на які регулюється національним та міжнародним правом (об'єкти «загальної спадщини людства»). Ця класифікація привела до висновку, що при побудові глави «Екологічні злочини» у вигляді певних блоків в ній повині розміститися послідовно статті у відповідності з складовими частинами родового об'єкту.

Характеризуючи природне середовище України в межах біосфери, як об'єкт уголовно-правової охорони, автором доводиться, що людина, її життя та здоров'я, є, поряд з другими елементами біосфери, органічною часткою об'єкту. Зруйнування хоча б однієї ланки в системі біосфери неминуче приводить до заподіяння шкоди життю та здоров'ю людей. Виводиться, що поскільки основу природного середовища України формують екологічні системи, що поєднують у якості складових частин різноманітні природні об'єкти (ресурси): землю, ліс, повітря, воду та ін., то вони і виступають безпосередніми (конкретними) об'єктами екологічних злочинів. В обґрунтування зробленого висновку досліджені з урахуванням природно-наукового підходу ознаки природного об'єкту як об'єкту екологічних замахів, які головним чином започатковані на природно-науковому підході. До них автор відносить: загальні екологічні ознаки, що характерні для всіх без винятку природних об'єктів, та соціально-юридичні ознаки. Загальними ознаками є: 1) географічна, що визначає місце розміщення природного об'єкта в оточуючому людину природному середовищі; 2) біологічна, що дозволяє виділити природні об'єкти, які належать до живої і неживої природи; 3) ознака «єдиної екологічної сім'ї», що вказує на генетичний взаємозв'язок всіх

елементів природного середовища; 4) *ознака екологічної цінності*, відповідно до чого екологічні властивості об'єктів природи являються пріоритетними і такими, що визначають задачі охорони природного середовища кримінальним правом.

Соціально-юридичні ознаки характеризують природний об'єкт як соціальну цінність. До них належать: 1) *ознака правової відособленості об'єктів*, що визначає їх правовий статус; 2) *ознака соціально-економічної значущості*, з урахуванням якої всі природні об'єкти підрозділяються на: а) типові об'єкти загального споживання та б) особливо охороняємі (особливо цінні) об'єкти природи; 3) *ознака соціально-правової належності об'єктів природи*, яка обумовлена тим, що значна їх кількість відтворюється та обособлюється людиною. Зроблено висновок, що замах на штучні екологічні системи, адаптовані в природне середовище, слід оцінювати як замах на асоційовану частину природного середовища України.

При характеристиці *природного середовища України поза межами біосфери*, котра знаходиться під охороною національного законодавства, дається кримінально-правова оцінка замахів на недра, розглядається проблема охорони озоносфери (озонового екрану). Вироблені пропозиції по кваліфікації випадків замахів на ці об'єкти.

Стосовно до об'єктів «загальної спадщини людства» (води відкритого моря, його дно і недра, Антарктика, Місяць та його ресурси, відкритий повітряний простір), надані рекомендації по використанню діючого кримінального законодавства; а також запропоновані шляхи його удосконалення, з урахуванням і світової практики.

В §3 — «Екологічна безпека та об'єкт злочину» проведено дослідження екологічної безпеки як найважливішої частини національної безпеки України. Екологічна безпека виступає головною умовою, що визначає існування біосфери та людства. При цьому поняття екологічної безпеки по змісту неоднорідне і включає в себе два значення: як визначений стан природного об'єкту (пасивна безпека) і як система соціальних установлень, найважливіша цінність, що гарантується державою для нормального існування природного середовища і людини (активна безпека). В першому розумінні безпека іманентно притаманна природному середовищу, що можна виразити формулою: «безпечний стан природного об'єкту є безпечним станом людського суспільства». Тут екологічна безпека є складовою частиною родового об'єкту

екологічних злочинів, як природного середовища в цілому. У другому змісті екологічна безпека становить собою правове благо, цінність, засновану на системі гарантій безпеки існування природного середовища і людства в процесі їх взаємодії. Вона — самостійний родовий об'єкт екологічних злочинів (наприклад, коли в небезпеку знищення становиться безліч екосистем (екоцид) або антропогенний вплив на природне середовище сполучений з ризиком технологій і т.д.). На основі вивчення характеру шкоди родовому об'єкту та механізму її заподіяння обгрунтовується, що безпосередній об'єкт в цьому випадку співпадає з родовим, включаючи в себе одночасно безпеку природного середовища і людини.

З урахуванням будови родового об'єкту запропонована і система глави «Екологічні злочини».

Екологічна безпека розглядається як виключення небезпеки або її зменшення до прийняттого рівня і вона завжди сполучена з ситуаціями ризику. У цьому змісті екологічна безпека є усунення небезпеки для екосистем та людини. Звідси, екологічна небезпека, як прояв злочинної поведінки особи, включає в себе: а) загрозу «поразки» екосистем або їх елементів (знищення, забруднення та ін.), викликану антропогенним впливом на них; б) «небезпечний стан» природи; в) загрозу заподіяння шкоди живим організмам і, насамперед, людині; г) загрозу біосфері (природному середовищу, як основі життєдіяльності людини). Виділені її види: 1) небезпека, що планується, котра свідчить про прийнятність ризику технологій і достатності безпеки (опромінення персоналу при плановому ремонті реактору та ін.); 2) «загрожуюча» (віддалена) небезпека, де ризик досягає своїх порогових значень або навіть знаходиться за граничним його рівнем, що потребує конструювання норм по принципу «деліктів небезпеки»; 3) небезпека, яка свідчить про запороговий ризик технологій, над дією яких втрачено контроль, і про відсутність безпеки або зведення її до нуля. Зроблено висновок, що джерелом екологічної небезпеки в цьому випадку виступає злочинна діяльність людей, яка не контролюється (антропогенний фактор), та деградовані природні екосистеми (екологічний фактор) і показано їх значення для вирішення питань про кримінальну відповідальність за злочини у сфері екологічної безпеки.

У зв'язку з викладеним в обіг вводиться поняття «оптимум безпеки», яке свідчить про відсутність екологічних небезпек, а тим самим і відсутність злочину. Оптимум безпеки має

місце в межах від мінімуму ризику поразення екосистем до критичних рівнів навантажень на них. Це так званий *розумний рівень безпеки*, тобто досягнення такого низького рівня ризику, який обґрунтовано може бути досягнутий. Доводиться, що *досягнути «нульової» або абсолютної безпеки практично неможливо*, що повинно враховуватися при кваліфікації заповідного та конструюванні глави «Екологічні злочини».

Дослідження в цій галузі дозволили констатувати, що в основу екологічної безпеки має бути покладена концепція *прийнятного рівня ризику*, що забезпечує захист людини та біосфери від небезпечного забруднення і заповідання тим самим їм шкоди. Концепція ризику, що пропонується в роботі, ґрунтується на тому, що він признається об'єктивно-суб'єктивною категорією. Умовою оцінки ризику і особливостей керування ним є визначення рівня ризику, який пов'язаний, звичайно, з вірогідністю заповідання шкоди природі і людині. Для цього використовується концепція «користь-школа». З її урахуванням, при конструюванні норм кримінального права про відповідальність за екологічні замахи, доводиться необхідність використання підходів, які ґрунтуються на медико-екологічній безпеці, що усуває допустимість заповідання шкоди життю та здоров'ю людей в процесі впливу на природне середовище. При цьому суть екологічної безпеки слід шукати не в «нешкідливості», як це іноді відмічається в літературі, а в концепції мінімізації рівня технологічного ризику.

Далі виділяються *ступені прийнятості ризику*. Якщо ризик прийнятий повністю, то пустулюється допустима екобезпека природних систем та людини. Кримінальний закон не повинен застосовуватися. При частковій прийнятності ризику, коли останній досягає або досяг своїх граничних величин, пустулюється допустима порогова екобезпека. В цьому випадку повинні конструюватися частини перші відповідних норм КК (без пом'якшуючих та обтяжуючих обставин) з урахуванням ризику загибелі людей, шкоди їх здоров'ю або екологічним системам та їх елементам. Причому, у випадку запобігання такої шкоди самим винуватцем або за його участю, кримінальний закон доцільно не застосовувати. У зв'язку з цим рекомендується створити в новому КК заохочувальну норму для таких ситуацій. Якщо ризик неприйнятий зовсім («запороговий ризик»), то шкода звичайно носить тяжкий та неусувний характер (реальні людські жертви або тяжка шкода природному середовищу). Екологічна

безпека знижується до нуля або зовсім відсутня. Такий ризик повинен служити ґрунтом для конструювання, як правило, норм з кваліфікуючими ознаками.

Викладене дозволило з'ясувати умови правомірності ризику і обґрунтувати пропозиції про створення в новому КК спеціальних норм про відповідальність осіб, що допустили неприйнятний ризик при впливі на природне середовище.

Таким чином, встановлено, що зміст екобезпеки як об'єкту екологічних злочинів визначається рівнем екологічного ризику, який одночасно визначає рівні екобезпеки. Так, ризик, що свідчить про відсутність потенційної небезпеки правовим благам, що охороняються кримінальним законом, (відносна небезпека як наслідок можливості сукупного ризику і стохастичності подій завжди має місце), можна умовно назвати рівнем достатності екобезпеки. Запороговий ризик («граничний ризик») показує відсутність екологічної безпеки. В свою чергу достатність безпеки визначає відсутність злочину. Рівні екобезпеки дозволяють також відмежувати злочин від проступку. Це дало можливість сформувати шкалу відповідальності за екологічні правопорушення: а) проступок, що викликає заходи дисциплінарного або громадського впливу, — ризик, прийнятний повністю та яким забезпечується можлива (допустима) екобезпека; б) проступок, що обкладається заходами адміністративного стягнення, — ризик, прийнятний частково та який наближується до своїх граничних значень (до нуля), де забезпечується лише допустима порогова безпека; в) простий склад злочину — має місце запороговий («граничний») ризик та екобезпека або нижча мінімуму, або взагалі відсутня. Кримінально-правові норми в цьому випадку слід формулювати, в основному, по принципу «деліктів небезпеки»; г) злочини з кваліфікуючими ознаками — запороговий ризик досягнув таких значень, коли екобезпека повністю відсутня (маються людські жертви, масові захворювання людей, руйнування екосистем та ін.).

Таким чином, екологічна безпека як роговий об'єкт екологічних злочинів є стійкий стан природного середовища, що оточує людину, який забезпечує відсутність небезпеки, заподіяння неплануємої шкоди життю то здоров'ю людей, екосистемам при умові прийняттого ризику технологій в межах від її оптимуму (ідеальний варіант) до можливих допустимих значень (для всіх людей) або порогових значень (для обслуговуючого персоналу).

Зроблено висновок, що в Україні екобезпека повинна

бути зарахована як один з критеріїв побудови системи екологічних злочинів. Відповідно з цим небезпечні делікти, що посягають на екологічну безпеку, повинні створювати окрему самостійну групу замахів у главі «Екологічні злочини».

В гл. II — «Об'єктивна сторона екологічних злочинів» досліджуються об'єктивні (що характеризують зовнішню сторону) ознаки даних замахів: екологічно небезпечна поведінка особи, її наслідки та проблеми конструювання норм про відповідність за вчинки, що розглядаються.

В § 1 — «Теоретичні передумови дослідження» розглядаються найбільш суперечливі питання, що стосуються принципів моментів вивчення зовнішнього прояву екологічно небезпечної поведінки особи. Зокрема, говорячи про діяння, які традиційно об'єднують дію та бездіяльність, автор приходить до висновку про необхідність його заміни терміном «злочинна поведінка». Оскільки ряд екологічних злочинів можуть бути заподіяні шляхом бездіяння, значна увага приділена дискусії про причинність бездіяння, що протікає в доктрині. Автор приєднується до точки зору, що бездіяння не породжує результату — наслідку. Воно, на відміну від дії, непричинно. Тому вирішального значення для відповідальності за бездіяння набуває суб'єктивна залежність наслідків від поведінки суб'єкту, тобто вина.

В § 2 — «Екологічно небезпечна поведінка (дія чи бездіяльність)» розглянуті питання про сутність екологічно небезпечної поведінки, її види та ознаки. Оцінюючи екологічно небезпечну дію як складну форму людської поведінки, виділяється три її якості: 1) операційність (індивідуалізуючою ознакою тут виступає те, що початковим її моментом завжди є м'язове зусилля, напруга суб'єкта, котра в екологічних злочинах завжди може бути незначною, (сенсорною); 2) сукупність (кумулятивність), котра знаходить свій вираз в тому, що екологічно небезпечна дія викликає до життя діяльність інших (що приєдналися) сил, як природного, так і технологічного походження; 3) соціальність, котра полягає в підвищеній небезпеці поведінки особи, що посягає на природне середовище та екологічну безпеку. У зв'язку з цим автор солідарний з позицією вчених, котрі затверджують, що небезпека екологічних злочинів у соціальному плані знаходиться в шкалі таких цінностей, як життя та здоров'я людини.

Викладене, з урахуванням характеру та впливу на наступ екологічно небезпечних наслідків, дозволило класифікувати екологічно небезпечні дії з ефектом: а) негайного наступу

наслідків, коли останні наступають або вже під час заподіяння самої дії, або одразу ж після її завершення (знищення лісових масивів шляхом підпалювання або іншим загальнонебезпечним засобом та ін.); б) найближчого наступу наслідків, коли останні з'являються в недалекому та майбутньому, яке можна прогнозувати, (забруднення залповим скиданням, викидом закритого водоймища і т. ін.) і в) віддалених наслідків, коли існує лише абстрактна можливість їх прояву в майбутньому (використання для обробки землі заборонених ядовитих речовин, систематичне забруднення повітря відходами виробництва та ін.). Це дозволило запропонувати ряд рекомендацій по кваліфікації екологічних злочинів та удосконаленню діючого КК.

Розглядаючи природу екологічно небезпечного бездіяння, констатується, що воно може мати характер одиничного акту або системи актів бездіяння. Чинне кримінальне законодавство знає два види екологічно небезпечного бездіяння: «неприйняття в зоні безпеки заходів (ч.1 ст. 163.1) та «приховування відомостей» (ч.1 ст. 227.1). Обґрунтована необхідність розрізняти загальні та спеціальні умови відповідальності за екологічно небезпечне бездіяння. Загальні умови відрізняють бездіяння від екологічно небезпечної дії та індивідуалізують її, а спеціальні — визначають специфіку відповідальності за таке бездіяння. Визнається, що першою і головною загальною умовою є наступ внаслідок «протиправної пасивності особи», шкідливих екологічних наслідків або створення їх загрози. Друге визначає характер та вид самого невтручання в екологічно небезпечні процеси. Третє характеризує його предметну визначеність, тобто лише невтручання в конкретні небезпечні процеси в природному середовищі переслідується кримінальним законом. Четверте зв'язано з можливістю точного описання (визначення) бездіяння кримінальним законом, що для екологічних злочинів має принципове значення. Спеціальними умовами відповідальності за екологічно небезпечну бездіяльність є: а) нормативні і б) об'єктивно-суб'єктивні. Перші визначають зобов'язаність суб'єкта запобігти екологічно небезпечній шкоді, а об'єктивно-суб'єктивні — можливість особи в силу своїх психічних та фізичних якостей, рівня професійної підготовки, існуючої ситуації, заподіяти необхідні дії по її недопущенню.

§3 — «Екологічно небезпечна поведінка і проблема бланкетних диспозицій» присвячений пошуку найбільш ефективних конструкцій норм про екологічні злочини.

Обґрунтовується необхідність розширення бланкетного способу описання їх диспозицій. Аргументовано, що в них юридична основа кримінальної відповідальності одночасно міститься у нормі кримінального закону та предписанні інших галузей права. В залежності від характеру «вписаного в них бланку» (характеру бланкетності), диспозиції статей екологічних злочинів підрозділяються на три види: загальні, спеціалізовані та змішані. Індикатором характеру злочинної дії в першому випадку виступає термін «незаконний», який використовується законодавцем. На бланкетність також вказують: 1) сама дія, характер її визначеності та екологічної небезпеки; 2) об'єкт, місце, час або окремі види екологічно небезпечної поведінки і 3) вид, розмір та зміст екологічної шкоди. Широке використання законодавцем в цьому випадку «бланкетності» при описанні злочину свідчить про нерозривність кримінального закону та нормативних предписань інших галузей права. В спеціалізованих бланкетних диспозиціях законодавець відсилає до спеціальних екологічних нормативів та стандартів, котрі, у зв'язку з цим, докладно досліджені. Індикатором бланкетності тут виступає термін «забруднення», який одночасно визначає вид і характер небезпечної екологічної поведінки, що містить і наслідки, і є тим «бланком», котрий належить заповнити правозастосувателю. Екологічні нормативи та стандарти визначають небезпеку поведінки суб'єкта: чим більш перевищує забруднення по своїх масштабах допустимі «порогові» значення, встановлені екологічними нормативами, тим більш небезпечна поведінка особи. Це привело до необхідності виділити змішані бланкетні диспозиції (ст. 228.1 КК та ін.), при застосуванні котрих потребується враховувати відповідні загальні природоохоронні правила та застосовувати спеціальні екологічні нормативи для визначення рівня забрудненості (відносно об'єктів, що мають трансграничний характер або визнані «загальною спадщиною людства» та ін.).

Вивчення бланкетних диспозицій дало можливість дослідити проблему небезпечних речовин-забруднювачів, яка недостатньо вивчена в літературі. Зроблено висновок про необхідність встановлення кримінальної відповідальності не тільки за хімічне забруднення природного середовища небезпечними речовинами, але також за фізичне забруднення (застосування небезпечних видів енергії, випромінювань, інших небезпечних фізичних впливів) або їх комбінацій. Для більш ефективного використання кримінального закону

пропонується розробити відкриті переліки небезпечних речовин, а також прийняти відповідні закони, що регулюють порядок поводження з ними. Сконструйована норма про відповідальність за незаконне поводження з небезпечними речовинами у природному середовищі та небезпечними фізичними впливами на неї.

§4 — «Наслідки екологічних злочинів: поняття, зміст, види та практика визначення при кваліфікації» відкривається аналізом проблем співвідношення об'єкта та наслідків екологічних замахів. Останні є результатом впливу на об'єкт злочину. На відміну від нього вони являють собою антицінність, антиблаго — шкоду природі та екологічній безпеці. З точки зору соціального аспекту наслідки є шкідливі зміни, небезпечні для існування та життєдіяльності екосистем, порушення прийнятної безпеки. *Нормативний момент екологічних наслідків, який виділяється атором, визначає їх конкретний розмір («тяжкі наслідки», «значна шкода» та ін.) та видові відмінності (вид шкоди). Він відмежовує екологічно небезпечні наслідки як ознаку злочину від іншої шкоди, що настала в результаті здійснення екологічного злочину. Робиться висновок, що наслідки екологічного злочину являють собою шкідливі зміни в природному середовищі або є порушенням прийнятного рівня екологічної безпеки, а також створення загрози такої шкоди.*

Наслідки екологічних злочинів являють собою єдину багатоаспектну шкоду, яка в силу особливостей її заподіяння іменується автором екологічною. Вона характеризується: а) *сукупністю*, тобто поєднує в собі різноманітні види збитків природі, людині та ін.; б) *стохастичністю*, тобто вона завжди носить випадковий, вірогідний характер, а тому, вірогідні наслідки екологічних злочинів повинні мати таке ж значення, що й ті, які фактично настали і які, в певному розумінні, також є вірогідними; в) *направленістю*, тобто сферою дії, де на первинному рівні вона проявляється як шкода природі, а на вторинному — як шкода людині та іншим правовим благам; г) *кумулятивністю*, тобто наростанням в просторі та часі. В цьому розумінні екологічну шкоду можна уявити собі по схемі «падаючого доміно», коли негативні зміни в одній ланці екологічної системи викликають ланцюгову реакцію у всіх елементах, що співпрацюють з нею, в тому числі і в людському суспільстві.

Будь-яка екологічна шкода, таким чином, є сукупність різноманітних видів збитку. Первинним з них слід визнати

збиток екосистемам — збиток біологічний. Екологічним охоплюється збиток життю та здоров'ю людини (збиток особистості) та збиток матеріальній сфері життя людей (економічний збиток). Перший являє собою негативні біологічні зміни в системі природного середовища. Вони прослідковуються на різних рівнях: на елементному (середовище пробуються конкретного елементу природи, де злочинно знищуються, наприклад, консументи, що веде до зміни самої екосистеми, і т.д.), локальному (руйнування екосистем) та глобальному (небезпечні зміни біосфери). Законодавець враховує в діючому КК лише збитки, що завдаються на перших двох рівнях, не описуючи його на глобальному рівні, хоча він і є найбільш небезпечним, оскільки загрожує основам існування людини. Це потребує внесення змін в кримінальний закон. В екологічних злочинах біологічний збиток є тим, що визначає та індивідуалізує їх. Саме він відрізняє такі від подібних деліктів. Тільки з урахуванням його ми маємо змогу судити про інші види екологічної шкоди. Тому в основі екологічних злочинів повинна лежати концепція біологічного збитку, бо він є шкодою для людини, її життя та здоров'я. Біологічний збиток, його види і зміст докладно досліджуються на основі даних екологічного моніторингу та екологічних експертиз.

Збиток особистості може бути прямим та непрямим. Прямий збиток життю та здоров'ю людини завдається, коли природне середовище (його елементи) в результаті небезпечної поведінки особи перетворюється в діюче джерело підвищеної небезпеки, а сама дія з'єднується з наслідками (скидання в питне водоймище небезпечних високотоксичних речовин і т.п.). Непрямий збиток має місце при забрудненні природних територій на рівні нижче критичних значень або у випадку відсутності прямого контакту забруднювачів з людиною. Оскільки збиток особистості, як правило, виступає наслідком збитку екологічного і тісно з ним взаємопов'язаний, то він завжди презюмується при настанні окремих найбільш небезпечних видів біологічного збитку. В новому КК України збиток особистості доцільніше всього закріпити формулою «... що спричинило смерть (загибель) хоча б однієї людини або небезпечні захворювання людей, або створило загрозу таких наслідків».

Економічний збиток в екологічних злочинах може обчислюватися лише з тим чи іншим ступенем вірогідності. Разом з тим дисертант доводить, що в цілому ряді випадків наслідки екологічних злочинів можна виразити в точних формалізованих

категоріях, використовуючи *особливості об'єкта*, «*бланку*», *економічної оцінки та прогностичні умови*. Згідно з умовами об'єкта формалізувати в диспозиції статті можна головним чином збиток екологічних злочинів так званої «*предметної групи*», тобто ті, що посягають на природні об'єкти, що виступають, як правило, предметною основою матеріального виробництва, використовуючи для цього економічні нормативи (такси). Умови «*бланку*» демонструють, що економічний збиток можна точно описати, якщо таку можливість закладемо в самому законі. Умови *економічної оцінки* пов'язані з тим, що екологічна шкода в економічних категоріях спирається на ідею вартісної оцінки природних об'єктів. При цьому експертним шляхом у вартістному вираженні можна обчислити наслідки будь-якого екологічного посягання. *Прогностичні умови* пов'язані з тим, що при оцінці екологічної шкоди слід ураховувати не тільки поточні витрати на відновлення природних об'єктів, але й інші витрати, котрі повинні ввійти в загальну суму причинених збитків. У зв'язку з цим доводиться, що економічній оцінці підлягає і сама можливість настання *екологічної шкоди в майбутньому*. На базі даних екологічного моніторингу та експертних досліджень реально встановити не тільки вартість виведених в майбутньому з природного середовища об'єктів, але й вартість можливих збитків у різних сферах, що виникли в результаті незаконного забруднення і т.д. Таким чином, поряд з прямими збитками (фактичними втратами), економічним збитком в екологічних злочинах охоплюються збитки у вигляді екологічних витрат (витрати на відновлення природного середовища) та упущеної вигоди (обґрунтовано плануємі доходи та прибутки).

Констатується, що екологічна шкода в КК передбачена в двох видах: 1) *загальна* та 2) *спеціальна*. Загальна екологічна шкода як сукупна категорія одночасно виявляється: а) в порушенні екологічної рівноваги життєзабезпечуючих екосистем шляхом руйнування елементів їх структури (біологічний збиток); б) в порушенні життєдіяльності людей (збиток особистості); в) в економічних втратах, викликаних знищенням природних ресурсів, що втягнені в господарський обіг. Така шкода властива насамперед для злочинів у сфері екологічної безпеки. Вона характеризується *критеріями: матеріальним та формальним (вартісним)*. Матеріальний критерій включає в себе ознаку екологічної цінності, яка має вирішальне значення при кваліфікації створеного, та якісну ознаку, яка характеризує шкоду особистості, що визначає

шкоду з точки зору її масштабів, розмірів загальної шкоди природі та людині, що дозволяє відмежовувати злочини від проступків. Формальний же критерій загальної екологічної шкоди складається з вартісної та кількісної ознак.

Спеціальна екологічна шкода описана законодавцем в конкретній статті КК формалізованими категоріями і являє собою один з видів загальної екологічної шкоди («шкода здоров'ю людей» — ст.227; «масова загибель риби» — ст.228 та ін.).

В дисертації дається докладний аналіз названих видів шкоди, висловлюються рекомендації по кваліфікації найбільш складних випадків її проявлення і пропонуються шляхи удосконалення КК в цьому плані.

Далі обгрунтовується висновок, що відом екологічно небезпечних наслідків виступає і *загроза екологічної шкоди*. Її своєрідність, як наслідку, полягає в тому, що вона одночасно злита з екологічно небезпечною дією і є її продовженням у просторі і часі, належачи їй одночасно своїм характером і являючи собою самостійну субстанцію, над якою дія вже не владна. За межами такої дії загроза отримує прігтаманну їй індивідуальність, перетворюючись у визначену категорію під впливом різноманітних факторів (природних і техногенних). Первинним моментом виявлення екологічно небезпечної загрози є операційне завершення дії — порушення правил екологічної безпеки (початкова межа). Екологічно небезпечна загроза перетворюється в реальний наслідок з моменту початку наступу останнього (крайня межа). В рамках цих часових та просторових меж ми і знаходимо загрозу екологічної шкоди, яка свідчить про можливі або такі, що вже почались, зміни зовнішнього світу у вигляді розвигтку «дерева подій»: від маловірогідних наслідків до повної їх неминучості. Розглянуті види загрози екологічних наслідків: *абстрактна, потенціальна та реальна*, в основі яких лежить оцінка рівня екологічного ризику. Мотивується, що якщо ризик наближається або рівний нулю (ризик прийнятний повністю), то можливість наслідків оцінюється як надто віддалена — *«загальна абстрактна загроза»*. Поведінка особи не може розглядатися як небезпечна з точки зору кримінального закону. При допороговому ризику (ризик прийнятний частково) небезпечність наслідків носить абстрактний характер, але вірогідність їх зростає в плановому обсязі — *«віддалена абстрактна загроза»*. Тут, як уявляється, може йтися тільки про адміністративний проступок. При пороговому ризику (ризик малопринятний)

небезпека наслідків носить абстрактний характер, але вірогідність їх наближається до критичного значення — «*близька абстрактна загроза*». Якщо шкода погрожує малоцінним благам, то, як здається, повинна наступати лише адміністративна відповідальність. Якщо має місце загроза ціннісним благам (людському життю і т.д.), як правило, обґрунтована кримінальна відповідальність. При заporоговому ризику (ризик неприйнятний) існує загальна реальна небезпека шкоди в майбутньому — *потенційна загроза*, при якій пріоритет повинен віддаватися кримінальній відповідальності. І врешті при критичному ризику (ризик недопустимий) реальна небезпека майже рівна неминучості, що вказує на «*реальну загрозу*». Наслідки, описані в конкретній нормі, ще не настали, але можуть настати незабаром і їх початкові масштаби можна спрогнозувати з високим ступенем вірогідності.

З урахуванням викладеного дисертантом вироблені рекомендації по удосконаленню КК і запропоновані проекти норм екологічних злочинів, сконструйованих по принципу «деліктів небезпечності».

Гл. III — «Установлення суб'єктивної сторони екологічних злочинів і розвиток кримінального законодавства» присвячена аналізу психічних процесів у суб'єкта при вчиненні ним екологічного злочину. Поряд з цим, виходячи з концепції екологічного ризику, обґрунтовуються нові підходи до встановлення вини особи, особливо при здійсненні нею необережних екологічних злочинів. В §1 — «Теоретичні передумови дослідження» — вивчені найбільш спірні питання поняття вини в теорії кримінального права стосовно екологічних злочинів. Відмічається, що хоча законодавець виходить з психологічного розуміння вини, разом з тим в юридичній літературі все більшу популярність набуває ідея про можливість оцінки вини особи через категорію «ризик», що знаходить своє підтвердження в законодавстві багатьох держав світу.

В §2 — «Навмисні екологічні злочини» — показується, що більшість навмисних екологічних злочинів сконструйовані законодавцем як формальні. В літературі панує точка зору, що в цьому випадку суб'єкт може діяти тільки з прямим умислом. Аналізуючи досвід дореволюційного та сучасного зарубіжного законодавства, а також теоретичні джерела, автор виходить з того, що екологічна поведінка особи являє собою, особливо у сфері екологічної безпеки, явище, що складається з багатьох взаємопов'язаних актів, вплетених в поведінку суб'єкта. Не-

однозначні, отже, і психічні процеси у суб'єкта при їх здійсненні. Вони можуть визначатися в діапазоні від заздалегідь продуманої акції до імпульсивного, слабоконтролюємого або зовсім неконтролюємого волею та свідомістю особи акту власної поведінки. Чим сильніше вплив на характер учиненої дії несвідомого, тим складніше констатувати у суб'єкта бажання на її виконання. Та, навпаки, активні вольові процеси, що спрямовані на здійснення екологічно небезпечної дії, свідчать найчастіше про бажання особи її здійснити. Все це говорить про об'єктивну можливість неоднакового психічного ставлення особи до дії (бездіяння), яку вона вчиняє у екологічних злочинах з формальним складом. Якщо вона діє з усвідомленням та поставленою метою здійснити саме дану екологічно небезпечну дію, то має місце прямий умисел. При цьому суб'єкт завжди з більшою чи меншою точністю або навіть достатньо конкретно передбачає і наслідки своєї поведінки, бажає їх або свідомо допускає, хоча вони й знаходяться за межами диспозиції статті КК. Доказом цьому служить збіг, як правило, мети поведінки особи та наслідків, що настали. При відсутності мети вчинити дію (бездіяння) неможливо говорити і про прямий умисел. Особа має тут інші цілі, а дана поведінка виступає лише етапом в їх досягненні, або вчинена дія (бездіяння) є результатом рефлексорної поведінки особи в умовах прийняття ризикових рішень. При цьому сама поведінка є складною, сукупною, де в простий, як правило, бажаний механічний рух тіла суб'єкта, влітаються незалежні сили, що обумовлені ним (джерело підвищеної небезпеки, т. ін.), дія котрих особою не бажається, а лише свідомо допускається. Тим самим суб'єкт не бажає, а лише свідомо допускає і все учинене, тобто діє з непрямим умислом. Такі ситуації можливі лише при умові, якщо небезпечна поведінка особи викликає або здібна викликати ті чи інші негативні наслідки, котрі хоча і не описуються законодавцем в конкретній нормі екологічного злочину, передбачаються винуватцем і ним свідомо допускаються або заперечуються. Психічне сприйняття наслідків суб'єктом в цьому випадку виступає своєрідним індикатором, що визначає вольову обумовленість поведінки особи.

Викладне привело до висновку, що *непрямий умисел об'єктивно може мати місце в двох групах формальних складів екологічних злочинів: пов'язаних з порушенням правил користування природними ресурсами та в сфері екологічної безпеки, особливо при управлінні небезпечним ризиком.*

Автор також приходить до висновку, що для кримінальної

відповідальності за екологічні злочини достаньо усвідомлення особою загальної недозволеності своєї поведінки, суперечливості її існуючому правопорядку. У ряді випадків поряд з усвідомленням загальної протиправності законодавець потребує усвідомлення і спеціальної протиправності, під якою слід розуміти усвідомлення факту порушення особою спеціальних правил природокористування. Усвідомлення такої протиправності є необхідним елементом умислу і потребує обов'язкового доказування. Спеціальна протиправність визначається в конструкції норми екологічного злочину по-різному: «порушення правил», «незаконна порубка лісу», «полювання в заборонений час» або «в недозволених місцях» і т.ін.

В §3 — «Необережні екологічні злочини» висвітлюються питання про зміст, ознаки та специфічні особливості прояву необрежної форми вини в екологічних злочинах. Досліджуючи проблему змісту злочинної недбалості, дисертант приходиться до висновку, що момент вини в цьому випадку визначається характером усвідомлення особою ризику своєї екологічно небезпечної поведінки. Іншими словами, суб'єкт тут необгрунтовано не усвідомлює небезпеки своєї ризикової поведінки, внаслідок чого не передбачає можливості екологічно небезпечних наслідків, тобто допускає неоправданий ризик. Останній являє собою ситуацію, коли внаслідок порушення правил екологічної обережності або створення обставин, при яких таке порушення можливе, в об'єктивній дійсності формулюються передумови (загроза) настання наслідків або вони настають. Тим самим ризик належить дії (бездіянню) особи та одночасно характеризує небезпечні наслідки, часто зливаючись з ними. А це, в свою чергу, призводить до думки, що при злочинній недбалості особа несе кримінальну відповідальність не стільки тому, що вона «повинна і могла» була передбачити наслідки своєї діяльності, а скоріше тому, що зобов'язана була керувати ризиком своєї поведінки та не допускати небезпечних наслідків. Суб'єкт не повинен викликати ситуацію невинуватого ризику своєї поведінки і тим самим її небезпечного результату.

Зміст злочинної недбалості в дисертації розкривається через *об'єктивний та суб'єктивний критерії*. Об'єктивний критерій в цьому випадку означає обов'язок особи приймати рішення в межах встановлених норм екологічної безпеки в даній конкретній ситуації. Це міра належної поведінки з метою недопущення невинуватого ризику екологічних наслідків. Особа при прийнятті рішень зневажає обережністю,

що і породжує ситуацію невинуватого ризику, котра нею не усвідомлюється. Звідси витікає і *суб'єктивний критерій* — психічна можливість (здібність особи) в конкретній ситуації приймати рішення і діяти в межах вимог норм екологічної безпеки, усвідомлювати небезпечний характер своєї поведінки та можливість заподіяння шкоди. Особа не проявляє належного піклування відносно блага, яке охороняється правом, котре при даних обставинах від нього можна було б вимагати, чому і допускається невинуватий ризик настання злочинних наслідків. Міра передбачливості, піклування особи залежить головним чином від її індивідуальних властивостей, інтелекту, професійної підготовки, стану здоров'я (фізичного та психічного), швидкості реакції і т. ін. У зв'язку з цим осмисленню підлягає концепція «середньої людини» («розсудливість дбайливого батька родини»), котру дисертант відстоює стосовно недбалості. Незважаючи на її заперечення частиною криміналістів, в дійсності ж вона об'єктивно закладена в правила обережності, що і враховує суд при констатації недбалості. Останній завжди виходить із відповідності поведінки суб'єкта нормам екологічної безпеки, тобто з середньої міри передбачливості та піклування. Звичайно, «середній масштаб» неприйнятний, якщо ми говоримо про спеціально зобов'язаних осіб, на яких покладаються особливі функції по управлінню небезпечними процесами, системами «людина-машина» і т. ін. Тут вирішальне значення отримують індивідуальні властивості, психічні характеристики суб'єкта (критерій «середнього професіоналу»),

Значна увага приділяється проблемі професійного (виробничого) ризику. У зв'язку з цим пропонується включити в КК України спеціальну норму про усунення кримінальної відповідальності за виправаний ризик поведінки.

Далі з урахуванням викладених підходів аналізуються екологічні злочини, здійснені з *злочинною самовпевненістю*. Діючи самовпевнено, особа не тільки усвідомлює, але й ігнорує невинуватий ризик своєї поведінки, переоцінює свої можливості. Причому вона проявляє недостатню обережність в оцінці тих обставин, котрі, на її думку, повинні запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків: *особа не передбачає недостатність цих обставин, а не самих наслідків*. Необґрунтований ризик при злочинній самовпевненості виявляється саме в переоцінці можливості запобігання шкідливих наслідків. Викладене дало можливість припустити, що сутність самовпевненості особи при здійсненні екологічних

злочинів полягає в допущенні невинуватеного ризику своєї поведінки, внаслідок чого створюється реальна небезпека настання екологічної шкоди або вона настає. Учиняючи екологічний або інший злочин із злочинною самовпевненістю, особа усвідомлює, що своєю поведінкою порушує правила обережності, чим створюється ситуація невинуватеного ризику. Це відрізняє самовпевненість від злочинної недбалості та свідчить про більший ступінь її небезпеки в порівнянні з останньою. Ризик цей ігнорується особою. Вона продовжує діяти для досягнення поставленої мети, завершуючи розпочату дію та одночасно здійснюючи визначені зусилля по запобіганню можливих небезпечних екологічних наслідків. Подібне розуміння самовпевненості не тільки точніше відображає об'єктивну ситуацію, але й відрізняє її від діючої в КК формули, відповідно до якої складається ілюзія, що всі свої зусилля особа спрямовує на запобігання наслідків. Небезпека самовпевненості міститься якраз у тому, що суб'єкт продовжує діяти, незважаючи на ризик наслідків. З урахуванням сказанного конструюється і формула самовпевненості.

В § 4 — «Проблема змішаної (складної) вини і кваліфікація екологічних злочинів» головну увагу приділено цій концепції вини стосовно до екологічних злочинів. Резюмуючи висновки дискусії, що протікає в доктрині, дисертант приходить до висновку, що конструкція змішаної форми вини сама по собі є штучною, компльованою з умислу та необережності. Необгрунтовано розриваючи складний, але єдиний психічний процес при здійсненні екологічних злочинів, вона не тільки не враховує їх індивідуальні особливості, але й не сприяє виявленню їх справжньої небезпеки, а також підриває основи суб'єктивної осудності. «Дроблення» цього процесу на частки при конструюванні змішаної форми вини робить вирішальним ставлення суб'єкта не до злочину в цілому, а до його елементів — поведінки, наслідків, а часто і причинного зв'язку. Рішення цієї проблеми автор пропонує на основі формули необережності, обумовленої ризиком поведінки особи. Усвідомлюючи та свідомо ігноруючи невинуватений ризик своєї поведінки, розраховуючи при цьому не допустити настання екологічно небезпечних наслідків або не усвідомлюючи невинуватений ризик своєї поведінки, особа завжди діє необережно. Концепція вини-ризикі виключає тут «подвійне» психічне ставлення особи до поведінки і наслідків. Вирішальне значення надається психічному ставленню суб'єкта до ситуації невинуватеного ризику, котрий одночасно зв'язаний з поведінкою і з насту-

пом (небезпекою) наслідків. Це дозволяє урахувати в повній мірі всі особливості течії психічних процесів особи при здійсненні нею екологічного злочину. Якщо ж особа навмисне порушує правила екобезпеки та бажає (свідомо допускає) наступу екологічно небезпечних наслідків, то констатується навмисний екологічний злочин. З урахуванням цього розглядаються конкретні ситуації кваліфікації екологічних злочинів при різному психічному ставленні суб'єкта до власної поведінки та наслідків, що настали або загрожують (екологічні злочини без пом'якшуючих обставин та таких, що отягчають провину; з кваліфікуючими обставинами; з урахованою сукушністю іншого (не кримінально-правового) правопорушення).

§5 — «Мотиви і цілі екологічних злочинів» містить в собі аналіз обумовлюючих екологічні замаху мотивів і цілей. Вони характеризуються тим, що:

1) мають конкретний характер, тобто викликаються до життя конкретними спонуканнями та предметними потребами;

2) формують злочинну установку особи;

3) визначають вчинення особою злочину і екологічно небезпечний результат.

В екологічних замаху з *непрямим умислом мотив більшою мірою формує дію, ніж результат*. Обговорюючи проблему немотивованої поведінки при здійсненні екологічних злочинів, обумовлених явищами *фрустрації*, автор висловлює думку, що особа тут діє виновно. Створюючи своєю поведінкою ситуацію невинного ризику, вона зобов'язана прийняти заходи до його зниження при наявності можливості це зробити. Суб'єкт в таких випадках несе відповідальність за необережний екологічний злочин.

Значне місце в роботі присвячено проблемі *мотивації небережних екологічних злочинів*. Автор підтримує тих вчених, котрі доводять можливість мотивації небезпечної екологічної поведінки, але не злочинного наслідку. Можна сказати точніше, що в *необережних екологічних злочинах швидше можна виявити мотив поведінки, ніж мотив злочину*. Мотиви поведінки тут мають складний характер. Вони формуються під впливом факторів оточуючого природного середовища, що і визначає їх специфіку. Особа, приймаючи рішення діяти, автоматично включає в мотиваційний процес довкілля як сферу свого існування та діяльності або як мету поведінки. При цьому екологічні імперативи ним можуть усвідомлюватися або не усвідомлюватися.

Однак далеко не всі мотиви та цілі мають значення для оцінки необережного екологічного злочину. Їх можна підрозділити в залежності від часу виникнення на три групи: *первинні, другорядні та загальні*. Для прийняття рішення особою в необережному екологічному делікті основне значення мають мотиви первинні, оскільки вони зв'язані з помилковим рішенням діяти, що і призводить до невинного ризику.

На ґрунті аналізу мотивів та цілей екологічних злочинів в дисертації пропонується доповнити деякі норми КК вказівкою на екологічні мотиви при здійсненні злочину, що дозволило б провести більш чітку грань між злочином та екологічним проступком і зменшило б сферу застосування адміністративної преюдиції. Наприклад, для деяких злочинів при їх конструюванні можна було б запропонувати з цією метою таку формулу: «Забруднення, незаконне скидання (викид)... в обстановці проголошеної надзвичайної екологічної ситуації...»

Гл.4 — «Суб'єкт екологічних злочинів» містить в собі матеріал, заснований на дослідженні понять, ознак та видів суб'єктів екологічних злочинів. В §1 — «Поняття та види суб'єктів екологічних злочинів» — зроблено висновок, що в екологічних злочинах з урахуванням суб'єкта можна виділити дві групи норм, що містять диспозиції: а) з *спеціальним (визначеним) суб'єктом* («громадянин», «іноземний громадянин», «посадова особа») і б) *змішаним суб'єктом*, де відповідальність може нести будь яка особа, як приватна, так і посадова, або інша спеціально зобов'язана особа. У злочинах із спеціальним (визначеним) суб'єктом відповідальність несуть лише особи, безпосередньо вказані або які мають у увазі у відповідній статті або її частині. Аналіз кримінального законодавства демонструє, що в деяких його нормах як суб'єкт передбачається тільки особа приватна. Сюди належать злочини, описані в ст. 89 ч.2 і ч.3, 160-162, 162.1, 199, 207 та 207.1 КК. Сказане не виключає можливості здійснення даних злочинів і посадовою особою, дії якої кваліфікуються в цьому випадку за сукупністю злочинів. Значна увага приділяється відповідальності посадових осіб колегіальних органів керування, які прийняли незаконне рішення в галузі охорони природного середовища, котре призвело до заподіяння йому небезпечної шкоди.

Розглядаючи диспозиції екологічних злочинів із змішаним суб'єктом (ст. 158, 163, 163.1, 227.2, 228-228.2, 228.5), доводиться, що коли в поведінці особи констатується ідеальна сукупність

злочинів за ознакою суб'єкта, то його дії кваліфікуються тільки як екологічний злочин. Використання суб'єктом в тому числі і свого посадового положення для здійснення екологічного злочину є конструктивною ознакою названих деліктів. Оскільки викладене викликає в літературі серйозні суперечки, пропонується використовувати для більш точнішого застосування закону в конструкції кримінально-правової норми термін «будь-яка особа».

§ 2 — «Спеціально зобов'язана особа (професіонал) як суб'єкт» присвячено аналізу екологічних злочинів, які здійснюються особами, що керують небезпечними ризиковими технологіями. Виділяються суб'єкти: 1) *професіонал-оператор*, тобто особа, що керує системами «людина-машина», «людина-машина-природа», «машина-природа»; 2) *професіонал, діяльність котрого пов'язана з небезпечними речовинами та відходами*. До першої групи можна віднести: 1) операторів, що керують технічними або технологічними системами, ізольованими від природного середовища але здібними вчинити на неї негативний вплив; 2) операторів системи «людина-машина-природне середовище», котрі пов'язані із забезпеченням, в першу чергу, екологічної безпеки діяльності техногенних систем або безпеки самих природних процесів (оператори захисних та очищувальних споруд і т. ін.). Такі системи знаходяться в безпосередньому контакті з природним середовищем або навіть впроваджені в нього. В них виявляються дві спрямовані дії: «усередині себе», пов'язані з діяльністю технологій, та «поза себе», пов'язані з тиском на оточуюче природне середовище. Ризик технологій та негативний вплив на оточуюче природне середовище в цьому випадку генетично пов'язані поміж себе; 3) операторів систем «машина-природне середовище», що функціонують, як правило, в автоматичному режимі, де поведінка людини по управлінню ними обмежена та ґрунтується лише на контрольних функціях (технології, що працюють по принципу «роботів-автоматів» та ін.). У зв'язку з викладеним розроблені рекомендації по кваліфікації дій спеціально зобов'язаних осіб, що допустили заподіяння шкоди природному середовищу при експлуатації систем «людина-машина-природне середовище». Щодо другої групи суб'єктів, діяльність яких пов'язана з поводженням з небезпечними речовинами та відходами, то до них належать особи, на котрих покладено обов'язок по дотриманню правил поводження з такими речовинами. Автор стоїть на позиції, що використання останніх для шкідливого впливу на природне

середовище завжди слід розглядати як екологічний злочин, оскільки акумуляція в природному середовищі шкідливих факторів виступає вражаючою обставиною, навіть якщо усунена сама небезпека дії таких речовин та явищ. Тому збиток наноситься насамперед екологічній безпеці як об'єкту. Заподіяння шкоди іншим цінностям (власності і т.ін.) свідчить лише про наявність тут додаткового обов'язкового об'єкта. У зв'язку з тим, що законодавець недостатньо враховує цю обставину, висловлюються міркування по удосконаленню КК.

Вивчаючи психічні особливості особистості суб'єкта-професіонала, котрий найчастіше діє в умовах підвищеного ризику та зазнає на собі надперевантаження, стреси, автор звертається до проблеми спеціальної осудності (неосудності). На ґрунті вивчення сучасних даних психології та інших спеціальних наук, він поділяє ідею Грінберга Н.С. про спеціальну осудність операторів технічних систем, що ґрунтується на спеціальній здібності до адекватної поведінки в умовах психічних та фізичних перевантажень, тобто керування техногенним ризиком, в тому числі, і в екстремальних умовах. Сказане призвело до висновку, що для притягнення до кримінальної відповідальності операторів систем «машин-природне середовище» необхідно також встановити спеціальну осудність особи, що допустила помилку у керуванні техногенним ризиком.

§3 — «Проблема юридичної особи як суб'єкта екологічних злочинів» обумовлений дискусією, що знову виникла в теорії про необхідність визнання юридичних осіб суб'єктом екологічних злочинів. Найбільшу підтримку ця ідея отримала в докторських дисертаціях Повелиціної П.Ф. та Жевлакова Е.М. Головним аргументом вони розглядають особливий характер екологічної шкоди, котра настає в результаті господарської діяльності юридичних осіб. Аналізуючи історію та теорію цього питання, іноземне законодавство, дисертант приходить до висновку, що, по-перше, кримінальну відповідальність юридичних осіб можна припустити тільки стосовно дуже обмеженої кількості злочинів (як тих, що містяться в КК, так і уявних). По-друге, юридична особа як правовий вираз організаційних форм діяльності осіб фізичних є лише інструментом, знаряддям її здійснення. Застосування кримінально-правових санкцій до юридичної особи є лише прихованою формою кримінального переслідування фізичних осіб, дії котрих неможливо або важко індивідуалізувати. По-

третє, кримінальна відповідальність можлива тільки при констатації вини суб'єкта і нею вимірюється. Відомо також, що в основі кримінальної відповідальності лежить концепція індивідуальної вини, яка означає ставлення в провину конкретному суб'єкту всього вчиненого, що обумовлене його індивідуальною свідомістю та волею. Неможливо тому говорити про «колективну» або «загальну» вину стосовно до відповідальності юридичної особи. Неясно також, вину яких суб'єктів цієї особи слід визнавати її виною. Тих осіб, котрі «більш винні» та всім керували або вину «найменш винних», що ставляться до злочину індеферентно. В-четвертих, визнання юридичної особи суб'єктом злочину порушило б одну з найважливіших засад кримінального права: «двічі не за одне і те ж» та призвело б до створення можливості «подвійної відповідальності».

У зв'язку з цим робиться висновок, що ніякої необхідності встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб в сучасних умовах немає. Більш переважною та прогресивною є відповідальність цивільно-правова, котра зорієнтована на те, щоб заподіяння екологічної шкоди було не юридично, а економічно не вигідно.

У «Висновку», що завершує дисертацію, сформульовано, що:

1. Численні спеціальні дослідження свідчать, що природне середовище України знаходиться у критичному стані, коли можливості його до самовідновлення вкрай обмежені. В значній частині екосистем спостерігаються деградація та мутагенні зміни (переродження), перспектива розвитку котрих до кінця не з'ясована. Особливо наочно це просліджується в зонах екологічного лиха (кризисних екологічних територіях), куди після аварії на Чорнобильській АЕС з впевненістю можна віднести більше половини всієї території країни. Звідси, найбільш обгрунтованим та відповідаючим інтересам народу України, збереженню його суверенітету, генетичної цілісності, забезпеченню сприятливих умов для життєдіяльності майбутніх поколінь буде розглядати проблему боротьби із злочинністю та розвитку кримінального законодавства в цілому через екологічні пріоритети, що визначають вибір також і економічних моделей розвитку.

2. Отже, в основі економічної моделі розвитку України повинен лежати економічний імператив: «тільки те економічно вигідне, що економічно обгрунтоване та доцільне». Тому при конструюванні в новому КК норм, пов'язаних з охороною

природного середовища або ним обумовлених цінностей (власності і т.ін.), необхідно виходити з того, що: а) вони повинні бути спрямовані на припинення необгрунтованої діяльності, котра спричиняє або здібна причинити екологічну шкоду; б) їх необхідно максимально екологізувати, тобто спрямувати на охорону природних ресурсів від злочинного (необгрунтованого) споживання та експлуатації. Так, слід було б встановити відповідальність, наприклад, за незаконний вивіз за межі України особливо цінних природних ресурсів, за незаконні угоди з природними ресурсами і т.ін.

3. Для ефективного застосування норм, що передбачають відповідальність за екологічні делікти, необхідно привести у відповідність з сучасними вимогами Загальну частину КК. Зокрема, пропонується по-новому сформулювати:

«Ст. ... Злочин»

Злочином визнається заборонена кримінальним законом під загрозою покарання винна, небезпечна поведінка особи (дія або бездіяльність), що заподіяла шкідливі наслідки або створила загрозу їх заподіяння, або небезпечна своїм здійсненням».

«Ст. ... Форми вини»

1. Особа визнається судом винною, якщо вона здійснила злочин з умислом або по необережності.

2. Якщо в статті Особливої частини не вказана форма вини, відповідальність за злочин настає при його здійсненні як з умислом, так і по необережності.»

«Ст. ... Умисел»

1. Умисел підрозділяється на прямий та непрямий.

2. Особа визнається такою, що здійснила злочин з прямим умислом, якщо вона усвідомлювала небезпечний характер своєї поведінки та бажала її здійснення, або, усвідомлюючи небезпечний характер своєї поведінки, передбачала настання його небезпечних наслідків та бажала їх.

3. Особа визнається такою, що здійснила злочин з непрямым умислом, якщо вона усвідомлювала небезпечний характер своєї поведінки та свідомо її допускала або, усвідомлюючи небезпечний характер своєї поведінки, передбачала настання її небезпечних наслідків та свідомо допускала настання цих наслідків».

«Ст. ... Необережність

1. Необережність підрозділяється на самовпевненість та недбалість.

2. Особа визначається такою, що здійснила злочин з самовпевненістю, якщо вона, діючи чи не діючи, усвідомлювала та свідомо ігнорувала невинуватий ризик своєї поведінки, легковажно розраховувала при цьому не допустити настання небезпечних наслідків, що призвело до їх настання або створило небезпеку їх настання.

3. Особа визнається такою, що здійснила злочин з недбалістю, якщо, діючи або не діючи, вона не усвідомлювала при цьому невинуватий ризик своєї поведінки, що привело до створення небезпечних наслідків або створила небезпеку тяжкої шкоди.

4. Ризик визнається невинуватим (неправомірним), якщо його неусвідомлення є наслідком грубого відхилення від правил обережності, котрих повинна була та могла дотримуватися особа в даній ситуації.

5. Ризик визнається виправданим (правомірним), якщо поведінка особи відповідає сучасним науково-технічним знанням, досвіду та загально-людським цінностям, а мета, що поставлена нею, не могла бути досягнена в даних умовах іншим засобами, або якщо особа, що допустила ризик, здійснила всі можливі в даній ситуації заходи для запобігання шкоди благам, які охороняються правом».

Доповнити п.1 ст.12 КК після слів «або іншого хворобливого стану» положенням: «а рівно й інша особа, що здійснила небезпечну дію в умовах екстремальної ситуації або сильних нервових психологічних перевантажень, якщо це позбавило її можливості віддавати собі звіт в своїх діях або керувати ними».

П.2 ст.39 КК:

«9) учинення злочину з використанням обставин громадського або екологічного лиха, а рівно в умовах екологічної катастрофи».

4. Одним з найбільш важливих результатів проведеного дослідження є висновок про необхідність виділення в новому КК України самостійної глави «Екологічні злочини», котру найдоцільніше розмістити після глави «Злочини проти особистості», що свідчило б про єдність нероздільно існуючих цінностей: життя та здоров'я, обумовлених сприятливим довкіллям людини. Поряд з цим аргументується положення про криміналізацію ряду правопорушень в галузі охорони

природного середовища з урахуванням екологічної ситуації в Україні.

ПРОЕКТ ГЛАВИ НОВОГО КК УКРАЇНИ:

Глава ... Екологічні злочини.

Стаття ... Незаконне поводження з природним середовищем, що призвело до особливо тяжких наслідків.

Стаття ... Незаконний експеримент з природним середовищем.

Стаття ... Порушення правил охорони природного середовища.

Стаття ... Незаконні дії, що порушують екологічну безпеку.

Стаття ... Проектування та експлуатація штучних споруд без системи захисту природного середовища.

Стаття ... Неприйняття заходів по ліквідації наслідків екологічного забруднення.

Стаття ... Приховування або надання неправдивої інформації про забруднення оточуючого природного середовища,

Стаття ... Незаконний вплив на природні об'єкти загальної спадщини людства.

Стаття ... Трансграничне (глобальне) забруднення.

Стаття ... Незаконне поводження з небезпечними речовинами або використання шкідливих фізичних впливів.

Стаття ... Незаконне поводження з радіоактивними речовинами.

Стаття ... Незаконні дії з радіоактивними продуктами харчування або іншою радіоактивно зараженою продукцією.

Стаття ... Забруднення природного середовища відходами, що визнані небезпечними.

Стаття ... Безгосподарне використання землі.

Стаття ... Забруднення або пошкодження землі.

Стаття ... Незаконні угоди з землею.

Стаття ... Порушення правил охорони недр.

Стаття ... Порушення законодавства про континентальний шельф України.

Стаття ... Порушення правил охорони вод.

Стаття ... Забруднення моря.

Стаття ... Забруднення атмосфери.

Стаття ... Знищення або пошкодження лісових масивів.

Стаття ... Незаконна порубка лісу.

Стаття ... Порушення правил, встановлених для боротьби з шкідниками та хворобами рослин.

- Стаття ... Незаконне полювання та риболовство.
Стаття ... Порушення правил охорони рибних запасів.
Стаття ... Порушення ветеринарних правил.
Стаття ... Знищення або руйнування природних об'єктів,
що взяті під охорону державою.

Основні положення дисертації надруковані в таких роботах:

I. Монографії

1. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. (Проблемы теории и развитие законодательства.) — X., 1994, 34.0 д.а.
2. Экологические преступления: квалификация и методика расследования — X., 1994 (в соавторстве), 12,6 д.а./4.5 д.а.

II. Статті, тези доповідей, наукових повідомлень та виступів

3. Предмет незаконної порубки лісу //Рад. право. —1980. — N1, 0,7 д.а.
4. Об объекте незаконной порубки леса //Пробл. соц. законности. — 1980. — N5, 0,5 д.а.
5. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку лісу (ст.160 КК УРСР): Науково-практичний коментар //Рад. право. — 1980. — N7, 0,7 д.а.
6. Особенности предмета незаконной порубки леса в уголовном праве //Пробл. соц. законности. — 1983. — N12, 0,6 д.а.
7. Отграничение посягательств на социалистическую собственность от преступлений против природы //Актуальные проблемы юридической науки на этапе развитого социализма: Сб. тезисов. — 1985, 0,4 д.а.
8. Экологическая безопасность: Уголовно-правовой аспект //Актуальные проблемы формирования правового государства: Тезисы к конференции. — X. — 1990. 0,5 д.а.
9. Преступления в области охраны земли и создание нового УК УССР //Актуальные проблемы совершенствования деятельности местных советов народных депутатов в условиях перестройки: Сб. трудов. — X., 1990, 0,75 д.а.
10. Некоторые вопросы системы экологических преступлений в УК Украинской ССР //Новое полигико-правовое мышление и реализация правовой реформы: Сб. трудов. — Киев, 1991. 0,75 д.а.
11. К вопросу о понятии ущерба в экологических преступ-

лениях //Реформа политико-правовой системы советского общества и укрепление социалистического правопорядка: Сб. трудов. — Х., 1990, 0,5 д.а.

12. Криминализация экологических деликтов: оптимальная модель //Проблемы социалистической законности. — Х., 1991., 0,75 д.а.

13. Санкции в экологических преступлениях и их совершенствование в УК УССР //Сб. молодых ученых. — Х., 1991, 0,3 д.а.

14. Отличие экологических проступков от преступлений и совершенствование уголовного законодательства. //Проблемы социалистической законности. Сб. трудов. -- X -- 1990 -- N27 -- 0,75 д.а.

15. Развитие уголовного законодательства и борьба с экологическими преступлениями. //Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні: — Зб. праць. — Київ, 1992, 0,8 д.а.

III. Методичні вказівки та рекомендації

16. Уголовная ответственность за преступления против природы: Методические рекомендации в помощь лектору. — Х., 1980, 0,75 д.а.

17. Методические рекомендации к написанию курсовых работ студентами V курса вечернего отделения (части Общая и Особенная). Х., 1986, 3,5 д.а.

18. Примерная тематика лекций и методические рекомендации для факультетов народных университетов правовых знаний. — Х., 1977, 2,2 д.а.

19. Методические указания к теме «Преступления против природы» //Методические указания и раздаточный материал к самостоятельной работе студентов по курсу «Советское уголовное право» (Часть Особенная). — Х., 1991, 0,8 д.а.

Відповідальний за випуск
проф. Баулін Ю.В.

Підп. до друк. 20.05.94. Формат 60×84¹/₁₆. Папір тип. №2.
Друк офсетний. Умов. друк. а.
Тираж 100 экз. Зак. № 1053. Безкоштовно

Харківське міжвузівське арендне
поліграфічне підприємство.
310093, Харків, вул. Свердлова, 115.

AB 30.375

AB 30.375